

درس ۲ روش پژوهش در تاریخ؛ بررسی و سنجش اعتبار شواهد و مدارک

مهم‌ترین هدف از طراحی و تنظیم این درس آشنایی شما دانش‌آموزان با شیوه‌های سنجش اعتبار شواهد و مدارک تاریخی است. یکی از مهم‌ترین رسالت‌های مورخان دستیابی به حقیقت و چگونگی رویدادهای گذشته است. انتظار می‌رود پس از پایان این درس شما بتوانید با اصول مقدماتی روش‌های اعتبارسنجی منابع و اخبار تاریخی آشنا شوید و فعالیت‌های مربوط به آن را انجام دهید.

فعالیت ۱

فکر کنید و سپس استدلال نمایید.

فعالیت شماره (۱) درس اول را در نظر آورید. یک کارآگاه برای روشن شدن ابعاد یک جرم نیازمند شواهد و مدارکی است. به نظر شما آیا کارآگاه بعد از یافتن هر نوع مدرک و سندی آنها را به یکباره تأیید می‌کند؟ یا آنها را دقیقاً مورد آزمایش و بررسی قرار می‌دهد؟ مثلاً برخی از مدارک را به آزمایشگاه می‌فرستد، یا اثر انگشت را مورد بررسی قرار می‌دهد و دهها اقدام دیگر...

— به نظر شما تا چه میزان این اقدامات ضروری و با اهمیت است؟ بحث کنید.

مورخان برای تعیین اصالت اخبار و اسناد (شواهد و مدارک) یک رویداد تاریخی روش‌ها و فنونی را به کار می‌گرفتند و حتی برخی از این روش‌ها تا به امروز نیز از اعتبار لازم برخوردار است. با رشد و گسترش، روش‌ها و فنون در سایر علوم، علم تاریخ نیز تحت تأثیر این تحولات، روش‌ها و ابزارهای جدیدی را به خدمت گرفت. در این درس با توجه به اهمیت این بخش از کار مورخان، به برخی از این روش‌ها می‌پردازیم.

فعالیت ۲

تأمل و تبیین کنید.

— فرض کنید خبری را در رسانه‌ای و یا از زبان برخی از افراد در مورد یک رویداد می‌شنوید و یا می‌خوانید. این خبر ممکن است یک مسئله اقتصادی، فرهنگی و یا موضوع دیگر باشد. آیا به محض شنیدن یا خواندن خبر آن را می‌پذیرید؟ و یا آن که در مورد پذیرفتن آن تأمل و درنگ می‌کنید؟ کارهایی که در جهت تشخیص صحت و سقم این خبر انجام می‌دهید، چیست؟ آنها را فهرست نمایید.

یادآوری

در کتاب تاریخ ۱، در باره انواع منابع و ویژگی‌های هر کدام از این منابع (منابع دست اول و دست دوم) آگاه شدید. اینک با برخی از اصول و معیارهای تعیین اصالت و اعتبار اخبار یا منبع تاریخی آشنا می‌شوید.

معیارهای سنجش اعتبار یک خبر تاریخی

برخی از مورخان در گذشته و امروز وقتی با یک خبر و روایت تاریخی که از کتابی نقل می‌شود روبه‌رو می‌شوند آن را اعتبارسنجی می‌کنند و به اصطلاح به نقد آن می‌پردازند. نقد یک خبر تاریخی که در حقیقت همان اعتبارسنجی و بررسی اصالت خبر محسوب می‌شود به دو گونه صورت می‌گیرد.

الف - سنجش اعتبار و نقد روایت‌کننده

در این روش، پژوهشگران و نقادان تاریخ موضوعاتی نظیر، ویژگی‌های هویتی روایت‌کننده خبر، محل تولد و زندگی، گرایش‌های فکری و مذهبی - سیاسی و جایگاه علمی او را مورد بررسی قرار می‌دهند. همچنین پژوهشگران سعی می‌کنند که علائق و انگیزه‌های راوی را در بیان یک خبر مورد بررسی قرار دهند و اندیشه و مقصود او را فهم و کشف نمایند. یکی از مسائلی که مورخان در نقد روایت‌کننده خبر مورد توجه قرار می‌دهند فاصله زمانی و مکانی نقل‌کننده خبر با اصل خبر است. سؤالی که مورخان در این بخش مطرح می‌کنند اشاره به این دارد که، آیا راوی به طور مستقیم دیده‌ها و شنیده‌های خود را روایت می‌کند؟ فاصله زمانی و مکانی با رویداد ندارد؟ و یا اینکه گفته‌ها و شنیده‌های دیگران را نقل می‌نماید؟

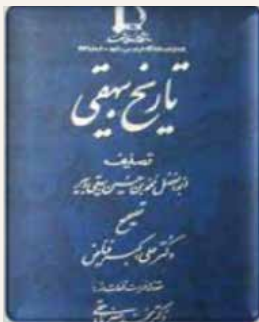

ب- سنجش اعتبار و نقد اصل خبر و منابع تاریخی

۱- مطابقت عقلی: یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین معیارهای سنجش درستی یا نادرستی یک خبر یا گزارش تاریخی بررسی مغایرت و یا عدم مغایرت آن با عقل است. یعقوبی، مقدسی، ابن مسکویه، بیهقی، ابن اسفندیار و بسیاری از مورخان مغایرت یک روایت و منبع تاریخی را با عقل، دلیل

بر بطلان و نادرستی آن می‌دانند. بدیهی است اخباری که از سوی دانایان و فرهیختگان ارائه می‌شد مغایرتی با عقل نداشت. برعکس از نادانان و یا افرادی که به لحاظ علمی و فکری در سطح نازلی بودند، انتظار بیان سخنان نامعقول و مغایر عقل بیشتر می‌رفت.

فعالیت ۳

بررسی شواهد و مدارک و استدلال

متن زیر از تاریخ بیهقی است. آن را بخوانید و به پرسش‌های زیر پاسخ دهید.
«و اخبار گذشته را در دو قسم گویند که آنرا سه دیگر شناسند: یا از کسی بپاید شنید و یا از کتابی بپاید خواند و شرط آن است که گوینده باید که ثقه ۳ و راستگوی باشد و نیز «خرد» گواهی دهد که آن خبر درست است ... و کتاب همچنان است که هر چه خواننده خوانده‌اید از اخبار که خود آن را رد نکند و شنونده آن را باور دارد و خردمندان آن را بشنوند و فراستانند ۱ ... و آن کسان که سخن راست خواهند تا باور دارند ایشان را از دانایان شهرند و سخت اندک است عدد ایشان، نیکو فراستانند و سخن زشت را بیندازند ...»

(ابوالفضل بیهقی، تاریخ بیهقی، صص ۱۰۲۰-۱۰۱۹)

۱- به نظر شما از نظر بیهقی عقل و خرد انسان چه نقشی در تشخیص اصالت یک خبر دارد؟

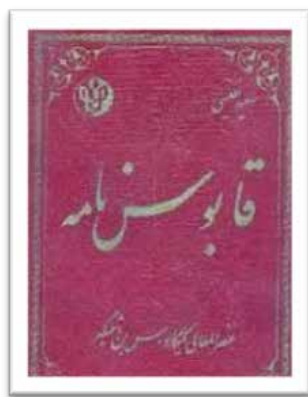
۲- بیهقی درباره نقش خردمندان در تأیید و رد اخبار چه دیدگاهی دارد؟

۱- بپذیرند

۲- مقایسه و تطبیق با سایر منابع و شواهد: مقایسه و

مطابقت اخبار و روایات ذکر شده در منابع با سایر منابع و اخبار موازی یکی از روش‌های مطلوب در اعتبارسنجی اخبار است. برخی از مورخان مسلمان برای تعیین اصالت یک خبر ابتدا آنها را با قرآن و احادیث نقل شده از پیامبر

و یا روایت‌های دیگر تطبیق می‌دادند و در صورت مغایرت، اصالت آن را تأیید نمی‌کردند. به ویژه در مورد اقوامی که در قرآن در مورد آنها به صراحت اشاره شده بود و یا برخی از حوادث تاریخ اسلام.

کننده بسیار متفاوت است تا ذکر روایت دیگران. در گذشته عده‌ای از مورخان خود برای اثبات صحت و سقم برخی از اخبار به مسافرت می‌پرداختند و از نزدیک شاهد و ناظر برخی رویدادها بودند. از نظر مسعودی مؤلف کتاب‌های «التنبیه و الاشراف» و «مروج الذهب»، سفر و مشاهده وقایع و آثار از وظایف مورخان است. لذا امروزه یکی از معیارهای سنجش خبر دست اول بودن، ناظر بودن و شاهد بودن مورخی است که خبر را روایت کرده است.

مقایسه و مطابقت یک خبر و منبع تاریخی با سایر منابع نظیر اطلاعات مندرج در سایر کتب تاریخی و یا برخی منابع موازی نظیر نسب‌نامه‌ها، سفرنامه‌ها، دیوان‌های اشعار، متون اخلاقی، فتوت‌نامه‌ها، سیاست‌نامه‌ها و امثال آن روشی سودمند در جهت تعیین اعتبار اخبار و اسناد است.

۳- مشاهده مستقیم: برخی از مورخان به هنگام سنجش یک خبر، دو معیار دست اول بودن و شاهد بودن راوی خبر را مد نظر قرار می‌دهند. زیرا مشاهدات عینی فرد روایت

فعالیت ۴

بررسی شواهد و مدارک، تأمل کنید.

این متن از کتاب «مروج الذهب و معادن الجواهر» اثر علی بن حسین مسعودی، مورخ بزرگ قرن چهارم، را بخوانید و به سوالات زیر پاسخ دهید.

«خاطر ما به سفر و بادیه پیمایی، به دریا و خشکی مشغول بود که بدایع ملل را به مشاهده دریابیم و ویژگی‌های سرزمین را از طریق مشاهده و رویت، توانستیم ببینیم. چنان که دیار سند و زنگ و ... چین و ... را درنوردیدیم و شرق و غرب را پیمودیم. گاهی به اقصای خراسان و زمانی در قلب ارمنستان و آذربایجان و ارژان و ... بودیم. روزگاری به عراق و زمانی به شام بودیم که سیر من در آفاق و سرزمین‌ها چون سیر خورشید در مراحل اشراق بود.»

در جای دیگر می‌نویسد: «و آن که در وطن خویش بماند و به اطلاعاتی که از سرزمین خود گرفته قناعت کند با کسی که عمر خود را به جهانگردی و سفر گذرانیده و دقایق و نفایس اخبار را از دست اول گرفته، برابر نتواند بود» (ج ۱، ص ۲-۴).

۱. با تأمل در متن بگویید به نظر شما مشاهده مستقیم سرزمین‌ها و دریافت اخبار از سرچشمه‌های اصلی آن در تاریخنگاری چه اهمیتی دارد؟

۲. در باره مضمون پاراگراف دوم با هم گفتگو کنید و دلایل خود را در تأیید یا رد نظر نویسنده متن بیان نمایید.

کرده و به چالش کشیده است. استفاده از ابزارها و روش‌های مدرن و پیشرفته در دانش باستان‌شناسی و مطالعات دقیق آثار تاریخی نتایج قابل اطمینانی را به دست می‌دهد. این

۴- مطابقت اخبار با مستندات آثار تاریخی: در سال‌های اخیر مطالعات و پیشرفت‌های دانش باستان‌شناسی بسیاری از مندرجات و اخبار کتب تاریخی را تأیید و یا در مواقعی رد

دستاوردها معیاری مطمئن در اعتبارسنجی برخی از اخبار تاریخی است. توجه به مندرجات روی سکه‌ها نیز یکی از معیارهایی است که از طریق آن می‌توان اطلاعات بسیار مفیدی درباره تاریخ مذهبی، سیاسی، فرهنگی، هنری، اقتصادی و اجتماعی به دست آورد. مطابقت اطلاعات برآمده از نقوش و متن پشت و روی سکه‌ها، آثار هنری نظیر تابلوهای نقاشی، که انعکاسی از شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی عصر و زمانه خود هستند، روش مفید و مؤثری برای سنجش روایات تاریخی مندرج در کتاب‌ها به شمار می‌آیند. بناهای تاریخی، کتیبه‌های نصب شده در مساجد، قلعه‌ها، بازارها و پل‌ها نیز در این زمره قرار دارد.

۵- مطابقت اخبار منابع مکتوب با زمان تقویمی: زمان یکی از مهم‌ترین ارکان تاریخ است. هیچ رویدادی بدون زمان، یک رویداد تاریخی نیست. از طرفی اگر یک خبر یا واقعه تاریخی در منابعی ذکر شده باشد که به لحاظ زمانی، مطابقت دقیقی بین حادثه و زمان ذکر شده در خبر وجود نداشته باشد، خبر از اصالت و اعتبار لازم برخوردار نیست. در گذشته برخی از مورخان به مطالعه سالشمارها و کتب تقویمی گوناگون پرداخته و روایات و اخبار مندرج در کتب مورخان پیشین را مورد نقد و بررسی قرار می‌دادند. به عنوان مثال حمزه اصفهانی، مسعودی و گردیزی از جمله مورخان بودند که با استفاده از تطبیق روایات با داده‌های تقویمی و گاهشماری به اشتباهات و خطاهای مورخان پیش از خود، پی برده‌اند.

۶- اتفاق نظر جمعی از مورخان در مورد یک منبع یا خبر: یکی از راه‌های سنجش درستی و نادرستی یک خبر اتفاق نظر بسیاری از مورخان و دانشمندان درباره آن و یا برعکس عدم اتفاق بر سر آن است. برخی از مورخان نظیر یعقوبی و طبری معتقد بودند خبری که بر سر آن اتفاق نظری وجود ندارد، نادرست است و نمی‌توان به آن اعتماد کرد. بنابراین یکی از راه‌های سنجش اخبار تاریخی در نزد مورخان اتفاق نظر جمعی آنان بر روی یک واقعه تاریخی

بود. مقدسی خبری را که اکثر مورخان و راویان درباره آن اجماع دارند را جزء استوارترین اخبار و سندها ذکر می‌کند.

۷- درک و استنباط تاریخی: گاهی مورخان با تکیه بر دانش عمیق و تسلط بر حوزه‌های مختلف علمی به درجه ای از کمال دست می‌یابند که می‌توانند به فهم درست اخبار متون قدیمی تاریخی و درک محتوای آنها نایل شوند. میزان دانش و عمق اطلاعات مورخ سبب می‌شود وی بتواند در میان اخبار متعدد اخبار صحیح را تشخیص دهد و بر سایر اخبار و منابع نادرست خط بطلان بکشد.

۸- اعتبار سنجی با تکیه بر دستاوردهای علوم جدید: امروزه با به کارگیری دانش‌های تجربی در تعیین اصالت برخی از شواهد و مدارک تاریخی و استفاده از ابزارهای نوین در سالیابی آثار باستانی و انجام مطالعات دقیق هیجان‌انگیز در دانش پزشکی و شاخه‌های آن بر روی اجساد و استخوان‌های برجای مانده، دستاوردهای قابل اطمینانی در باره مردمان گذشته به دست آمده است. این دستاوردها به مرور در تعیین اصالت و اعتبار برخی از متون تاریخی و روایات مندرج در آن نیز به کار گرفته می‌شوند. همخوانی نتایج و دستاوردهای این دانش‌ها با داده‌های تاریخی می‌تواند روش مفیدی در تعیین اصالت و اعتبارسنجی اخبار ارائه شده در متون تاریخی باشد و یا اعتبار آنها را مورد تردید قرار دهد.

۹- اعتبار سنجی به کمک دستاوردهای سایر علوم انسانی: پژوهش‌ها و داده‌های سایر علوم، نظیر جامعه‌شناسی تاریخی، جغرافیای تاریخی، باستان‌شناسی، دیرینه‌شناسی، اسطوره‌شناسی، زبان‌شناسی، خط‌شناسی، نسخه‌شناسی، نشانه‌شناسی، مردم‌شناسی، بوم‌شناسی و برخی از رشته‌های دیگر دستاوردهای ارزشمندی را پیش روی مورخان قرار می‌دهند. این اطلاعات مورخان را در تعیین اصالت اخبار و منابع تاریخی یاری می‌دهند. امروزه بهره‌برداری از دستاوردهای مطالعات بین‌رشته‌ای در جهان روبه افزایش است.

تفکر و استدلال کنید.

۱- از راه‌های گوناگون سنجش منابع به نظر شما کدام روش کارایی بیشتری دارد؟ چه دلایلی برای اثبات سخن خود دارید. بحث کنید.

۲- مهم‌ترین نتایج اعتبار سنجی منابع چیست؟ بحث و استدلال کنید.

انواع روش‌های تاریخ‌نگاری

۱- تاریخ‌نگاری روایی

تاریخ‌نگاری روایی به نوعی تاریخ‌نگاری گفته می‌شود که شخص مورخ روایت‌های مختلف و متعددی را درباره یک موضوع واحد با ذکر اسناد ذکر می‌کند. در قرون اولیه اسلامی عوامل مذهبی، سیاسی و یا هر علت دیگری می‌توانست سبب جعل یک خبر شود. لذا روایت‌کنندگان برای اثبات خبر خود ناچار بودند، خبر ذکر شده را به شاهدان و یا راویان آن خبر استناد دهند. از مهم‌ترین ویژگی این نوع تاریخ‌نگاری این بود که تاریخ‌نگاران هیچ‌گونه دخل و تصرفی در روایت‌ها نمی‌کردند و عیناً آنها را ذکر می‌کردند. این نوع تاریخ‌نگاری در آغاز برای ثبت و ضبط سخنان و سیره پیامبر و صحابه ایشان به کار گرفته شد ولی بعدها برای ثبت وقایع دوران‌های بعدی نیز از این روش استفاده شد. از برجسته‌ترین چهره‌های تاریخ‌نگاری روایی، مورخ و مفسر مشهور «محمدبن جریر طبری (۲۲۴ - ۳۱۰ ق)» است. او برای تألیف کتاب خود اخبار فراوانی را جمع‌آوری کرده و در این راه رنج فراوانی برده است. او سعی داشت تعیین صحت و سقم مطالب را به خواننده واگذار کند. شاید یکی از معایب این سبک از تاریخ‌نگاری این بود که نویسندگان به دور از هر گونه نقد و انتقاد، هیچ نظری درباره درستی و نادرستی خبر ارائه نمی‌دادند. اما برخی آن را امتیازی بزرگ می‌دانند، زیرا مورخان بعدی با مجموعه‌ای از اخبار گوناگون، درباره یک

موضوع روبه‌رو می‌شوند و با به دست آوردن مدارک و اسناد کافی درباره اصل خبر قضاوت می‌کنند.

۲- تاریخ‌نگاری ترکیبی

در این روش مورخ به جای ذکر همه روایات درباره یک موضوع، با بررسی و مطالعه آنها و ایجاد نوعی مشابهت و همانندی میان آنها یک گزارش واحد از آنها تنظیم می‌کند و از بیان ذکر سلسله اسناد و اخبار دیگر خودداری می‌نماید. طبیعی است در این روش مورخ ناچار به گزینش و انتخاب است و امکان دارد برخی از جنبه‌های حادثه از چشم او دور بماند. از اواخر قرن سوم هجری این نوع تاریخ‌نویسی متداول شد. از برجسته‌ترین چهره‌های این سبک از تاریخ‌نویسی می‌توان به بلاذری (متوفای ۲۷۹ ق) صاحب کتاب «فتوح البلدان» و دینوری (متوفای ۲۹۰ ق) نویسنده کتاب «اخبار الطوال» اشاره کرد.

۳- تاریخ‌نگاری تحلیلی

در این روش مورخان ضمن ارائه و جمع‌بندی ترکیبی از اخبار و روایت درباره یک رویداد، خود نیز به بررسی و تبیین علل و عوامل ظهور آن حادثه می‌پردازند. طبیعی است که مورخ برای بررسی علل و عوامل حوادث به نقد منابع و روایت‌های خود پرداخته و بعضاً منابع و گزارشات خام و نادرست را کنار بگذارد. از برجسته‌ترین آثار در این حوزه از تاریخ‌نگاری می‌توان به کتاب «تجارب الامم» ابوعلی مسکویه (متوفای ۴۲۱ ق) و «تاریخ بیهقی» و «مروج الذهب» مسعودی اشاره کرد.

فعالیت ۶

- ۱- به سه گروه تقسیم شوید و هر کدام در مورد یکی از روش‌های تاریخ‌نگاری بحث و بررسی کنید. مثلاً کسانی که در گروه تاریخ‌نگاری روایی هستند درباره امتیازات این روش دلایلی را فهرست کنند.
- ۲- از نظر شما تاریخ‌نگاری روایی و تاریخ‌نگاری ترکیبی چه تفاوت‌هایی دارند و از نظر شما کدام یک می‌تواند بر دیگری امتیاز داشته باشد.
- ۳- شما با مطالعه این سه روش تاریخ‌نگاری، کدام یک را ترجیح می‌دهید؟ درباره دیدگاه و نظر خود چه استدلالی دارید؟
- ۴- با مقایسه دیدگاه خود و دیگران، مجموعه کلاس کدام شیوه از تاریخ‌نگاری را بیشتر می‌پسندند؟
دسته‌بندی تاریخ براساس سالشماری و موضوع

می‌کند. در روش موضوعی، سال محور و اساس نگارش تاریخ نیست. بلکه موضوع و یک حادثه محور تاریخ‌نگاری است. مثلاً موضوع می‌توانست یک شهر، جنگ‌ها یا طبقاتی از مردم مثل شعرا یا اطباء باشند. یکی از نمونه‌های تاریخ‌نگاری براساس موضوع محوری کتاب «الکامل» نوشته ابن‌اثیر است.

دسته‌بندی تاریخ براساس سالشماری و موضوع

یکی دیگر از روش‌های مورخان اسلامی و ایرانی در ارائه داده‌های تاریخی و گزارشات خود استفاده از روش سالشماری و موضوع محوری است. در روش سالشماری حوادث بر اساس ترتیب زمانی مرتب می‌شوند. مثلاً طبری در ذیل حوادث سال ۶۱ ق و وقایع محرم و عاشورا را گزارش

فعالیت ۷

بحث و گفتگو کنید.

از نظر شما روش سالشماری و روش موضوع محوری چه امتیازاتی نسبت به یکدیگر دارند؟ بحث و گفت‌وگو کنید.

پرسش‌های نمونه

- ۱ اعتبارسنجی خبر تاریخی براساس چه ملاک‌هایی صورت می‌گرفت؟ شرح دهید.
- ۲ سه مورد از معیارهای سنجش اعتبار منابع تاریخی را توضیح دهید.
- ۳ روش تاریخ‌نگاری روایی و ترکیبی را به اختیار مقایسه کنید.
- ۴ ویژگی‌های تاریخ‌نگاری تحلیلی چیست؟
- ۵ مهم‌ترین نمایندگان تاریخ‌نگاری، براساس موضوع محوری و تاریخ‌نگاری ترکیبی را نام ببرید.